

Monika Sadowska

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Elementy trzeciej kultury w przekładach polskich wersji *Mistrza i Małgorzaty* Michaiła Bułhakowa

Już od kilkunastu lat obserwujemy przeniesienie punktu ciężkości w refleksji nad przekładem z zagadnień stricte językowo-stylistycznych na kwestie kulturowe. Roman Lewicki niejednokrotnie podkreślał, że przekład z samej swej definicji jest tekstem wtórnym zarówno w aspekcie językowym, jak i kulturowym [Lewicki 2002, 44; 2017, 109]. Kulturowa wtórność w przekładzie jest mocno skorelowana z pojęciem obcości, gdyż owa obcość wynika z wtórności [Lewicki 2002, 45]. Jednak to właśnie przekład jest narzędziem służącym oswojeniu obcego, to z przekładów w znacznej mierze czerpiemy wiedzę o obcym, to dzięki niemu dochodzi do translokacji elementów kultury języka oryginału do przestrzeni kulturowej języka przekładu.

Zgodnie z klasyczną definicją przekładu rozpatrywanego jako zastąpienie tekstu w języku wyjściowym tekstem w języku docelowym przy zachowaniu relacji ekwiwalencji (bądź jako efekt tego procesu) – jest on zjawiskiem odnoszącym się do dwóch języków, a co za tym idzie i dwóch kultur. Jednak obserwacja elementów kulturowych w przekładzie pozwala wyodrębnić trzy potencjalne rodzaje kodów kulturowych: 1) elementy charakterystyczne dla kultury oryginału, 2) elementy typowe dla kultury przekładu, 3) elementy specyficzne dla kultury innej niż kultura oryginału i kultura przekładu – tzw. elementy kultury trzeciej, przez Dorotę Urbanek definiowane jako „wszystkie te elementy oryginału i/lub przekładu, które są obce zarówno w języku i kulturze oryginału, jak i w języku i kulturze przekładu” [Urbanek 2002, 63]. Badaczka zalicza do nich imiona własne, nazwy geograficzne, realogizmy, wtrącenia, a także wymyślone przez autora, nieistniejące w rzeczywistości realia [Urbanek 2002, 63].

W niniejszej pracy podjęta zostanie próba analizy sposobu przekazu elementów kultury trzeciej wybranych przykładów z sześciu tłumaczeń *Mistrza i Małgorzaty* Michaiła Bułhakowa na język polski. Celem jest zwrócenie uwagi na analogie i rozbieżności występujące we wspomnianych tekstach sekundarnych.

Mistrz i Małgorzata, uznawana w Polsce za najważniejszą książkę XX wieku¹, na rodzimym gruncie doczekała się sześciu tłumaczeń.

Polscy czytelnicy po raz pierwszy mieli możliwość zapoznania się z utworem za sprawą tłumaczenia autorstwa Ireny Lewandowskiej i Witolda Dąbrowskiego. Kolejno w latach 1969, 1970 i 1973 nakładem wydawnictwa *Czytelnik* ukazało się tłumaczenie fragmentów ww. powieści. Przekłady te powstały na podstawie pierwszej w Rosji publikacji mocno zdeformowanych przez cenzurę rozdziałów utworu, które pojawiły się na przełomie roku 1966 i 1967 na łamach miesięcznika „Moskwa”. Z książkową wersją powieści czytelnicy mogli zapoznać się dopiero jedenaście lat później – również za sprawą pracy I. Lewandowskiej i W. Dąbrowskiego. Drugi przekład autorstwa Andrzeja Drawicza – wybitnego krytyka literackiego, znawcy twórczości M. Bułhakowa, eseisty i tłumacza, ukazał się w 1995 roku.

Ponad dwadzieścia lat później – w 2016 roku – na rynku wydawniczym pojawiły się kolejne trzy tłumaczenia powieści. Pierwsze z nich zostało sporządzone przez Przebindow – Grzegorza – rusycystę i znamienitego znawcę rosyjskiej myśli religijno-filozoficznej, jego żonę Leokadię – sławistkę i polonistkę, zawodowo zajmującą się zagadnieniami przekładoznawstwa i komunikacji międzykulturowej oraz syna Igora – absolwenta filmoznawstwa. Kolejne wyszło spod pióra Krzysztofa Tura – białostockiego kulturoznawcy i wydawcy, nazywanego przez ks. Jana Twardowskiego „wielkim artystą” [cyt. za: Smaszcz, online]. Autor sporządził swój przekład na podstawie edycji Wiktora Łosiewa z 2006 roku, w której oprócz uzupełnionej pośmiertnej redakcji powieści, zamieszczono wszystkie istniejące poprzednie wersje. Natomiast trzecie tłumaczenie, opracowane przez Julię Celer, ukazało się nakładem wydawnictwa Greg. Wydanie to adresowane jest przede wszystkim do uczniów szkół ponadpodstawowych. Zostało zaopatrzone w notatki na marginesie, szczegółowe opracowanie, streszczenie powieści, które mają ułatwić uczniom pracę z lekturą. Rok później – w 2017 roku ukazał się szósty przekład powieści autorstwa Jana Cichockiego – wybitnego tłumacza literatury rosyjskiej.

Powieść *Mistrz i Małgorzata*, uważana za jedno z najbardziej niejednoznacznych i tajemniczych dzieł literatury światowej, zbudowana jest z dwóch paralelnie rozwijających się wątków – moskiewskiego i biblijnego. M. Bułhakow bardzo dużą wagę przykładał do wiernego odzwierciedlenia realiów – nie tylko moskiewskich, lecz także starożytnej Jerozolimy. Skrupulatnie studiował jej topografię. K. Tur zauważa, że obraz miasta, zarysowany w powieści, odpowiada planowi zamieszczonemu w 86-tomowym *Słowniku encyklopedycznym* Brockhousa i Efrona [koment.

¹ W 1999 r. „Gazeta Wyborcza”, „Rzeczpospolita” i „Polityka” ogłosiły konkurs, którego celem było sporządzenie „kanonu literatury światowej XX wieku”. Pierwsze miejsce w konkursie zajęła powieść *Mistrz i Małgorzata*.

do *Mistrza i Małgorzaty* w przekł. Tura 2016, 438]. Rozdziały wątku biblijnego, poprzez swoje zakotwiczenie w innej tradycji, nasycone są elementami trzeciego kręgu kulturowego. W powieści licznie występują nazwy zjawisk przyrodniczych, zjawisk kultury tradycyjnej zarówno materialnej, jak i duchowej oraz zjawisk życia społecznego i politycznego².

Szczególnym nośnikiem elementów kultury trzeciej ze względu na nacechowanie pokaznym ładunkiem kulturowym są obecne w rozdziałach biblijnych powieści antroponimy. Znaczna część występujących tam imion, z uwagi na zakotwiczenie w *Nowym Testamencie*, który dał podwaliny naszej cywilizacji i odegrał rolę kulturotwórczą, wywołuje liczne konotacje. Niektóre z nich stały się apelatywami. Należy zauważyć, że antroponimy, pojawiające się w oryginale powieści, niejednokrotnie przybierają formy w pewnym stopniu odbiegające od znanych z rosyjskich przekładów *Pisma Świętego*. Trudność w ich tłumaczeniu polega na uchwyceniu aluzji do biblijnych prototypów w taki sposób, aby były czytelne dla odbiorców sekundarnych.

W tabeli 1 zaprezentowane zostały niektóre rozwiązania translatorskie, zastosowane przez poszczególnych tłumaczy.

Tabela 1

Przykłady tłumaczenia antroponimów

Tekst oryginalny (O)	Tłumaczenie I. Lewandowskiej, W. Dąbrowskiego (T1)	Tłumaczenie A. Drawicza (T2)	Tłumaczenie Przebindów (T3)	Tłumaczenie K. Tura (T4)	Tłumaczenie J. Cichockiego (T5)	Tłumaczenie J. Celer (T6)
Га-Нощри	Ha-Nocri	Ha-Nocri	Ha-Nocri	Ha Nocri	Ha-Nocri, Nazarejczyk	Ha-Nocri
Левий Матвей	Mateusz Lewita	Mateusz Lewi	Mateusz Lewi	Mateusz Lewita	Mateusz Lewita	Mateusz Lewita/ Lewi (s. 200)
Иуда из Кириафа	Juda z Kiriatu	Juda z Kerijoth	Juda z Kiriathu	Juda z Kiriatu	Juda z Kariotu	Juda z Kiriatu
Толмай	Tolmaj	Tolmaj	Tołmaj	Tolmeusz	Tolmeusz	Tołmaj
Иосиф Каифа	Józef Kajfasz	Józef Kajafa	Józef Kaifa	Józef Kajfasz	Józef Kajfasz	Józef Kajfasz
Пилат Понтийский, всадник Золотое Копье	Piłat z Pontu, Jeździec Złotej Włóczni	Piłat Poncki, Rycerz Złotej Włóczni	Piłat z Pontu, Jeździec Złotej Włóczni	Piłat z Pontu, jeździec Złotej Włóczni	Piłat z Pontu, ekwita Złotej Włóczni	Piłat z Pontu, Jeździec Złotej Włóczni

Źródło: opracowanie własne

² Klasyfikacja zaczerpnięta z *Zagadnień lingwistyki przekładu* R. Lewickiego [2017, 232–240].

W rozdziale drugim Jezua zapytany o przydomek odparł „*Га-Нопу*”, co z języka hebrajskiego oznacza *nazarejczyk*, z *Nazaretu*. Wszyscy przywołani tłumacze *Mistrza i Małgorzaty* wyżej wymieniony antroponim oddali w ten sam sposób, stosując zapożyczenie z adaptacją fonetyczną – głoska „r” została zastąpiona głoską „h”. Zabieg ów był szeroko stosowany w tradycji translatorskiej jeszcze do niedawna, wszak nawet sam *М. Булгаков* znany w Polsce jest jako *M. Bulhakow*³. J. Cichocki jako jedyny zdecydował się na jednoczesne zastosowanie analogu funkcjonalnego *Nazarejczyk*⁴.

Różne rozwiązania translacyjne zostały zastosowane również podczas tłumaczenia antroponimu *Левуи Мамвеей*. Jest on wyraźnym odwołaniem do postaci Mateusza Ewangelisty, który w rosyjskim przekładzie *Pisma Świętego* został określony mianem *Левуи Мамвеей*. Z polskiego tłumaczeniu *Ewangelii św. Marka* (Mk 2,13-14) wynika, że Mateusz apostoł miał drugie imię – *Lewi*⁵. *De facto* w tradycji kościelnej, obecnie rzadziej, niegdyś częściej – Mateusz Ewangelista określany był mianem *Mateusz Lewi*. W związku z powyższym możemy zauważyć, że A. Drawicz i Przebindowie w swoich przekładach są wierni wersji ewangelicznej, podczas gdy pozostali autorzy zdecydowali się na zastosowanie formy *Mateusz Lewita*⁶. W przekładzie J. Celer zauważalny jest brak konsekwencji w stosowanych translatach⁷. Tłumaczka transland *Левуи* oddaje przy pomocy dwóch leksemów: *Lewita* bądź *Lewi*⁸.

³ K. Tur w swoim przekładzie zastąpił utrwaloną formę nazwiska autora powieści translatem Bułgakow (dokonał wiernej transkrypcji translandu).

G. Przebinda w swojej pracy *Sto dwadzieścia jedna Małgorzata. O tekście pierwszego polskiego przekładu „Mistrza i Małgorzaty”* zauważa, że forma Bułgakow była stosowana w Polsce w latach 1960–1968 przez różnych autorów, m.in. przez I. Lewandowską, W. Dąbrowskiego, A. Drawicza [Przebinda 2017, 58].

⁴ Z treści pozostałych tłumaczeń także wynika, że Ha-Nocri jest nazarejczykiem – jest on również określany tym mianem, jednak J. Cichocki jako jedyny już na samym początku, podczas wprowadzenia postaci do fabuły powieści, zdecydował się na zastosowanie analogu funkcjonalnego i nazwał podsądnego Nazarejczykiem. W dalszej części powieści ww. analog funkcjonalny nie jest konsekwentnie używany.

⁵ „(...) zobaczył Lewiego, syna Alfeusza, gdy siedział przy cle. I powiedział do niego: Pójdź za mną. A on powstawszy poszedł za nim” (Mk 2,14).

⁶ Lewici – potomkowie jednego z dwunastu synów Jakuba; w starożytnym judaizmie: przedstawiciele jednej z grup kapłańskich, wywodzącej się z pokolenia Lewiego [encyklopedia PWN, online]; termin *lewita* wskazuje na przynależności do rodu, podczas gdy leksem *Lewi* jest imieniem własnym [por. Przebinda 2017, 66].

⁷ Na przestrzeni całego tekstu niekonsekwencja J. Celer w stosowaniu przez nią określonych translatów zauważalna jest niejednokrotnie, np. frazę „Пилат Понтийский, **всадник** Золотое Копье” – autorka przetłumaczyła w następujący sposób: „Pilate z Pontu, **Jeździec** Złotej Włóczni”, jednak wyrażenie: „и ты, **всадник**, это прекрасно понимаешь” – w jej przekładzie otrzymało formę: „I ty, **rycerzu**, doskonale to rozumiesz” – analogiczną do występującej w tłumaczeniu A. Drawicza. Jednocześnie należy zauważyć, że w przekładzie A. Drawicza, cytowana powyżej fraza: „Пилат Понтийский, **всадник** Золотое Копье” brzmi następująco: „Pilate Poncki, **Rycerz** Złotej Włóczni”.

⁸ Nawet na jednej stronie widnieją dwie odmienne formy translandu *Левуи* – *Lewita* i *Lewi* (por. s. 200).

Kolejnym ciekawym przykładem, z uwagi na wyraźną aluzję biblijną, jest sposób tłumaczenia antroponimu *Иосиф Кауфа*. Zarówno I. Lewandowska i W. Dąbrowski, K. Tur, J. Celer, jak i J. Cichocki podczas tłumaczenia zastosowali formę *Józef Kajfasz*, występującą w polskich przekładach *Biblii*. W świetle prawdy ewangelicznej Kajfasz był arcykapłanem żydowskim, przewodniczącym Sanhedrynu, który analogicznie do Bułhakowskiego *Кауфы* prowadził proces przeciwko nazarejczykowi. A. Drawicz zdecydował się na dokonanie transkrypcji, znajdującego się w rosyjskich przekładach *Biblii*, leksemu *Кауафа*. Jednak w oryginale powieści występuje forma *Кауфа*, a nie przytoczona powyżej, do której odwoływali się wzmiankowani tłumacze. Trudno stwierdzić, dlaczego autor powieści zdecydował się na nietypową wersję *Кауфа* tym bardziej, że – jak zauważa G. Przebinda – we wszystkich pięciu nieopublikowanych redakcjach widnieje forma zbieżna z ewangeliczną. Ulega ona zmianie dopiero w ostatniej, szóstej wersji [Przebinda, przyp. do *Mistrza i Małgorzaty* nr 104, 464]. W związku z powyższym Przebindowie jako jedyni nie zdecydowali się na podążanie biblijnym tropem i, dbając o wierność przekładu, dokonali zapożyczenia z tekstu oryginalnego.

Jednomysłności nie zauważamy również w przypadku tłumaczenia imienia *Толмай*. We wcześniejszych wersjach powieści ww. postać była bliskim i oddanym współpracownikiem Poncjusza, dlatego też można przypuszczać, że jego prototypem był bohater *Herodiady* Gustawa Flauberta o tożsamym imieniu, będący osobą z najbliższego otoczenia tetrarchy Heroda-Antypasa. Jak wynika z zapisków znajdujących się na rękopisach M. Bułhakowa – pisarz często odwoływał się do utworu francuskiego twórcy. W tłumaczeniu *Herodiady* na język polski imię przywołanej postaci przybiera postać *Tolmai* [Flaubert, online]. Formę bardzo zbliżoną pod względem fonetycznym zastosowali w swoich tłumaczeniach *Mistrza i Małgorzaty* I. Lewandowska, W. Dąbrowski oraz A. Drawicz. Przebindowie oraz J. Celer dokonali transkrypcji pojawiającego się w oryginale imienia *Толмай*, natomiast K. Tur i J. Cichocki – przetłumaczyli je jako *Tolmeusz*.

Zgodnie z opinią cytowanej powyżej D. Urbanek istotnymi nośnikami kultury trzeciej są nazwy zjawisk życia politycznego i społecznego, również licznie występujące w powieści, np.

- O: В белом плаще с кровавым подбоем, (...) вышел **прокуратор** Иудеи Понтий Пилат (s. 23).
 T1: W białym płaszczu z podbiciem koloru krwawnika (...) wyszedł **procurator** Judei Poncjusz Piłat (s. 25).
 T2: (...) wszedł **namiestnik** Judei Poncjusz Piłat ubrany w biały płaszcz z podbiciem koloru krwi (s. 25).
 T3: W białym płaszczu ze szkarłatnym jak krew podbiciem, (...) pojawił się, (...) **prokurator** Judei Poncjusz Piłat (s. 23).

- T4: W białym płaszczu z krwawym podbiciem, (...) wyszedł **prokurator** Judei Poncjusz Piłat (s. 20).
- T5: (...), w zarzuconym na ramiona białym płaszczu z krwawym podbiciem, wyszedł **prefekt** Judei Poncjusz Piłat (s. 27).
- T6: W białym płaszczu z podbiciem barwy krwawnika (...) wyszedł **prokurator** Judei Poncjusz Piłat (s. 23).

Uwieczniony na kartach tekstu prymarnego Poncjusz Piłat (Понтий Пилат) piastował urząd *прокуратора*⁹. W kolejnych przekładach nazwa przywołanego stanowiska przekazywana była w różny sposób. Autorzy pierwszego tłumaczenia zdecydowali się na zastosowanie realogizmu w oryginalnej łacińskiej formie graficznej, mimo iż analogiczny zabieg nie występuje w tekście prymarnym. A. Drawicz wykorzystał translát *namiestnik*. Nie jest to błędem rzeczowym, gdyż historycznie Poncjusz Piłat rzeczywiście był namiestnikiem, czyli osobą sprawującą władzę, jednak w funkcję prokuratora wpisane były określone uprawnienia administracyjne i sędownicze, które nie musiały być przypisane namiestnikowi. J. Cichocki zastosował termin *prefekt*. Wybór tłumacza jest zgodny z prawdą historyczną. Prefekt był urzędnikiem niższej rangi niż prokurator. Status namiestnika Judei uległ zmianie z prefekta na prokuratora dopiero w 44 r. n.e., tj. gdy Poncjusz Piłat przestał piastować urząd administratora Judei. Rozwiązanie J. Cichockiego, mimo iż zgodne z prawdą historyczną, nie jest wierne oryginałowi, w którym Poncjusz Piłat określony został mianem prokuratora, czyli urzędnika wyższej rangi¹⁰.

Do nazw zjawisk życia społecznego i politycznego oprócz nazw organów władzy, nazw ludzi pełniących określone funkcje, należy zaliczyć także nazwy formacji wojskowych, ich uczestników i dowódców [Lewicki 2017, 237].

W większości wypadków¹¹ tego typu jednostki leksykalne we wszystkich tekstach sekundarnych otrzymują analogiczną formę. Tłumacze stosują jednolitą

⁹ M. Bułhakow bardzo dbał o wierność przedstawionych w powieści realiów. W czasie, gdy pracował nad *Mistrzem i Małgorzatą*, powszechnie sądzono, że Poncjusz Piłat piastował urząd prokuratora. Dopiero w 1961 r. (już po śmierci autora powieści) za sprawą prac archeologicznych, kierowanych przez Antonia Frowę, ujawniono, że Piłat nosił tytuł prefekta.

¹⁰ Biorąc pod uwagę niezmierną dbałość M. Bułhakowa o wierne odzwierciedlenie realiów przedstawionych w jego powieściach, można przypuszczać, że gdyby informacje ujawnione dzięki pracom zespołu A. Frowy były znane przed śmiercią pisarza, w jego powieści namiestnik Judei również piastowałby urząd prefekta. Jednak należy podkreślić, że w tekście prymarnym Poncjusz Piłat pełni funkcję prokuratora. Należy zadać sobie pytanie czy tłumacz może uzurpować sobie prawo do tego typu ingerencji w tekst i „poprawiania autora”?

¹¹ Wyjątek stanowi m.in. tłumaczenie fragmentu: „кентурион первой кентурии Марк, прозванный Крысобоєм (...)”. Podczas tłumaczenia funkcji pełnionej przez ww. postać autorzy dwóch pierwszych przekładów, K. Tur oraz J. Celer, zdecydowali się na zastosowanie zapożyczenia i utrwalenie formy *centurion*, która *de facto* nie jest obca polskiemu odbiorcy. Natomiast Przebindowie oraz J. Cichocki zastąpili ww. translát translátom w formie adaptowanej – *dowódca*. Jednak dzieje się tak tylko podczas wprowadzenia postaci do powieści. W dalszej fabule zarówno Przebindowie, jak i J. Cichocki stosują

terminologię, utrwaloną zarówno w przekładach *Biblii*, jak i pozycjach poświęconych historii starożytnego Rzymu. Najczęściej są to jednostki leksykalne będące zapożyczeniami w czystej postaci bądź zapożyczeniami z elementami adaptacji fonetycznej (zob. tabela 2).

Tabela 2

Przykłady tłumaczenia nazw zjawisk życia społecznego i politycznego

O	T1	T2	T3	T4	T5	T6
Первая когорта Двенадцатого Молниеносного легиона	pierwsza kohorta dwunastego Legionu Błyskawic	pierwsza kohorta dwunastego Piorunowego Legionu	pierwsza kohorta XII Legionu Błyskawic	pierwsza kohorta dwunastego Legionu Błyskawic	pierwsza kohorta dwunastego Legionu zwanego Piorunowym	pierwsza kohorta dwunastego legionu Błyskawic
кентурия	centuria	centuria	centuria	centuria	centuria	centuria
кентурион	centurion	centurion	centurion	centurion	centurion	centurion
пехотный манипул	manipuł piechoty	manipuł piechoty	manipuł piechoty	manipuł piechoty	manipuł piechoty	manipuł piechoty
кавалерийская* турма	turma jazdy	turma kawalerii	turma kawalerii	turma jazdy	kawaleryjska turma	turma jazdy
кентурия	centuria	centuria	centuria	centuria	centuria	centuria
вспомогательный кавалерийский полк – сирийская ала	pomocniczy korpus jazdy, ala syryjska	(wysłać dodatkowo) korpus jazdy – alę syryjską	pomocniczy pułk kawalerii – syryjska ala	wspierający pułk kawalerii – syryjska ala	dodatkowy pułk jazdy – syryjska ala	dodatkowy korpus jazdy, ala syryjska
трибун	trybun	trybun	trybun	trybun	trybun	trybun

* Należy zwrócić uwagę na konsekwencję / brak konsekwencji podczas tłumaczenia przez poszczególnych autorów określenia кавалерийский/кавалерийская w odniesieniu do leksemów *турма* и *полк*.
Źródło: opracowanie własne

Mówiąc o tłumaczeniu elementów kultury trzeciej, należy wspomnieć również o bardzo licznie występujących nazwach geograficznych. Część z nich została zaprezentowana w tabeli 3.

Jak możemy zauważyć w tabeli 3, wiele z ww. określeń, zwłaszcza uprzednio utrwalonych w przekładach *Biblii* bądź źródłach historycznych, we wszystkich przekładach otrzymuje analogiczną postać. Występują jednak również translaty przybierające różne formy. Z uwagi na wymogi redakcyjne, dotyczące objętości tekstu, omówione zostaną jedynie wybrane przykłady.

leksem *centurion*. Zabieg ten mógł wynikać z troski o prawidłowe zrozumienie funkcji pełnionej przez Marka. Prawdopodobnie każdy utożsamiałby centuriona z rzymską armią, jednak jedynie część odbiorców miałaby świadomość tego, iż jest on dowódcą centurii, a nie szeregowym żołnierzem.

Tabela 3

Przykłady tłumaczenia nazw geograficznych

O	T1	T2	T3	T4	T5	T6
Гамала	Gamala	Gamala	Gamala	Gamala	Gamala	Gamala
Идиставизо	Idistaviso	Idistaviso	Idistaviso	Idistaviso	Idistaviso	Idistaviso
долина Дев	Dolina Dziewic	Dolina Dziewic	Dolina Dziewic	Dolina Dziewic	Dolina Dziewic	Dolina Dziewic
Нижний Город	Dolne Miasto	Dolne Miasto	Dolne Miasto	Dolne Miasto	Dolne Miasto	Dolne Miasto
Антиохия	Antiochia	Antiochia	Antiochia	Antiochia	Antiochia	Antiochia
Хевронские ворота	brama Hebrońska (s. 162)/ brama Hebronu (s. 292)	Brama Hebrońska	Brama Hebrońska	brama Hebrońska	Brama Hebrońska	brama Hebronu
Каппадокия	Kapadocja	Kapadocja	Kapadocja	Kapadocja	Kapadocja	Kapadocja
Вифлеем	Betlejem	Betlejem	Betlejem	Betlejem	Betlejem	Betlejem
Вифания	Betania	Betania	Betania	Betania	Betania	Betania
Гетсимани	Getsemani	Getsemani	Getsemani	Getsemani	Getsemani	Getsemani
Вифагия	Bettagium	Betfage	Betfage	Betfage	Betfage	Bettagium
Хасмоне́йский дворец	pałac Hasmonejski	pałac Asmonejczyków	pałac Hasmonejski	pałac Machabeuszów	pałac Machabeuszy	pałac Hasmonejczyków
Лысый Череп	Łysa Czaszka	Łysa Czaszka	Łysa Czaszka	Łysa Czaszka	Łysa Góra	Łysa Czaszka
Лысая Гора	Naga Góra	Łysa Góra	Łysa Góra	Łysa Góra	Łysa Góra	Łysa Czaszka
Ершалаим	Jerusalaim	Jerusalajim	Jerusalaim	Jerusalajim	Jerusalaim	Jerusalaim
Сузские ворота	Suzyjska Brama	Brama Suzyjska	Brama Suzyjska	Brama Suzańska	Brama Suzyjska	Suzska Brama
Сады на Елеонской горе	ogrody na stoku eleońskiej góry	ogrody Eleony	ogrody Góry Eleońskiej	ogrody na Górze Oliwnej	ogrody na wzgórzu eleońskim	ogrody na stokach Eleony
Кириаф	Kiriat	Kerijoth	Kiriath	Kiriat	Kariot	Kiriat
Кесария Стратоновая	Cezarea Stratonica	Cezarea Palestyńska	Cezarea Stratonowa	Cezarea Stratona	Cezarea Stratonica	Caesarea Stratonica
Капрея	Capreje	Kaprea	Kaprea	Kapreje	Kaprea	Kapreja
Соломонов пруд	źródła Salomona	stawy Salomona	stawy Salomona	stawy Salomona	staw Salomona	źródła Salomona
Антониева башня	wieża Antoniusza	wieża Antoniusza	wieża Antoniusza	twierdza Antoniusza	twierdza Antonia	wieża Antoniusza
Капрейские сады	ogrody Caprejów	kapryjskie sady	kaprejskie sady	ogrody Capri	cyprysowe gaje	ogrody kapryjskie

Źródło: opracowanie własne

Zastanawiające jest tłumaczenie nazwy własnej *Βιφφαζια*. Jest to nazwa małej starożytnej miejscowości biblijnej, położonej na drodze z Jerycha do Jerozolimy, na zboczu Góry Oliwnej, niedaleko Betanii. W przekładzie *Ewangelii* na język rosyjski została ona uwieczniona jako *Βιφφαζια*, natomiast na język polski – jako *Betfage*. Taki też translatał w swoich pracach zastosowali niemalże wszyscy przywołani tłumacze. Jedynie I. Lewandowska i W. Dąbrowski oraz J. Celer, prawdopodobnie podążając za przykładem ww. tłumaczy, zdecydowali się na użycie leksemu *Bettagium*, niewyrastającego z tradycji biblijnej, a będącego fikcyjną nazwą stworzoną przez autorów pierwszego przekładu. Na translatał ten zwrócił uwagę jeszcze w połowie lat 80. XX wieku G. Przebinda, który wskazał na biblijną genezę nawy [Przebinda 2017, 68-69].

Χασμονεΐσκυϊ δωρεϋ w poszczególnych przekładach także występuje pod różnymi postaciami. Najwierniejsi oryginałowi pozostali I. Lewandowska i W. Dąbrowski oraz Przebindowie, stosując translatał *pałac Hasmonejski*. J. Celer użyła sformułowania *pałac Hasmonejczyków*¹². Andrzej Drawicz wykorzystał formę zastosowaną przez Andrzeja Niemojewskiego w jego przekładzie *Dziejów wojny żydowskiej przeciwko Rzymianom* Józefa Flawiusza [Flawiusz 1906, 527]¹³. Natomiast K. Tur i J. Cichocki wykorzystali używany niemalże synonimicznie do Hasmonejczyków termin Machabeusze. Machabeusze wywodzili się z dynastii Hasmonejczyków i określani są również mianem Hasmoneuszy. Należy jednocześnie zauważyć, że w tłumaczeniu dzieła Flawiusza na język rosyjski występują określenia: *δωρεϋ Χασμονεεε* (online) i *δομ Μακκαεεε* (online), co może świadczyć o występującym na gruncie rosyjskim rozgraniczeniu przywołanych pojęć, tj. *Hasmonejczyków* – *Machabeuszy*.

¹² Formy zastosowane przez J. Celer, Lewandowską i W. Dąbrowskiego oraz Przebindów w użyciu powszechnym funkcjonują równoprawnie. Jednak warto zauważyć, że na gruncie rosyjskim również równorzędnie występują formy: *Χασμονεΐσκυϊ δωρεϋ* i *δωρεϋ Χασμονεεε*. Dlatego też, mimo iż oba sformułowania są prawidłowe, można pokusić się o stwierdzenie, że I. Lewandowska i W. Dąbrowski oraz Przebindowie są bliżsi oryginałowi.

¹³ A. Niemojewski jako pierwszy podjął się trudu przetłumaczenia dzieła J. Flawiusza pt. *Περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου*. Przekład jego autorstwa, dokonany bezpośrednio z oryginału greckiego, ukazał się w 1906 r. pt. *Dzieje wojny żydowskiej przeciwko Rzymianom*. W latach 70. XX w. utwór Flawiusza na warsztat wziął również Jan Radożycki. Praca nad przekładem zajęła tłumaczowi ponad 5 lat i dobiegła końca w 1978 r. Tłumaczenie opublikowane zostało nakładem Oficyny Wydawniczej Rytm pt. *Wojna żydowska*. J. Radożycki w swoim tłumaczeniu używa wymiennie terminów *pałac Hasmonejczyków* [Flawiusz, 426] i *pałac Hasmonejski* [Flawiusz, 464], ponadto w tekście jego przekładu pojawia się termin *pałac Asamonejczyków*: „Agryppa stanął wraz z siostrą Bereniką na najbardziej widocznym miejscu pałacu Asamonejczyków – wznosił się on na granicy Górnego Miasta powyżej Ksystos, łączącego się mostem ze świątynią” [Flawiusz, 185]. Na podstawie opisu usytuowania ww. budowli wynika, że znajduje się ona w tym samym miejscu, w którym znajdował się pałac Hasmonejczyków/Hasmonejski, dlatego też można stwierdzić, że nazwa *pałac Asamonejczyków* jest określeniem tego samego obiektu.

Występujący w oryginale termin *Лысый Череп* niemalże wszyscy autorzy omawianych przekładów, z wyjątkiem J. Cichockiego, oddają przy pomocy frazy *Łysa Czaszka*. Cichocki zdecydował się za zastosowanie translatu *Łysa Góra*. Jednak przy pomocy tej samej frazy tłumaczy on nazwę *Лысая Гора*, przez co zatarciu ulega rozgraniczenie wprowadzone przez M. Bułhakowa. W przekładzie J. Celer to rozróżnienie również nie znalazło odzwierciedlenia. Autorka zarówno transland *Лысый Череп*, jak i *Лысая Гора* tłumaczy jako *Łysa Czaszka*.

W powieści znajdują się również jednostki leksykalne, będące nazwami obiektów kultury materialnej (zob. tabela 4).

Tabela 4

Przykłady tłumaczenie nazw obiektów kultury materialnej

O	T1	T2	T3	T4	T5	T6
хитон	chiton	chiton	chiton	chiton	chiton	chiton
хламида	chlamida	chlamida	chlamida	chlamida	chlamida	chlamida
караван-сарай	karawanseraj	karawanseraj	karawanseraj	karawanseraj	karawanseraj	karawanseraj
повязка	zawój	zawój	chusta	chusta	zawój	zawój
подкованные калиги	podkute skórznie	podkute buty	podkute ćwiekami skórzane buty	podkute kaligi	podkute buty	podkute caligae
таллиф	tallit	tales	talit	talith	talit	tales
кефи	kefi	chusta	kefija	kefia	kefija	kefija
цекуба	caecubum	cekuba	cekuba	cekub	cekuba	caecubum
сладкие весенние баккуроты	słodki wio- senny chleb świętojański	słodkie wio- senne płody figowe	słodkie wiosenne bakuroty	słodkie wio- senne owoce figowca	słodkie wio- senne owoce figowca	słodkie wiosenne wczesne figi

Źródło: opracowanie własne

Niektóre rozwiązania translacyjne zastosowane przez poszczególnych tłumaczy są analogiczne. Jednak w większości przypadków translaty te są różne. Podczas tłumaczenia terminu *таллиф* – będącego określeniem prostokątnej żydowskiej chusty, noszonej podczas modlitwy – A. Drawicz oraz J. Celer zastosowali formę będącą zapożyczeniem z języka jidysz. Przebindowie i J. Cichocki zastosowali termin bliższy pod względem fonetycznym formie hebrajskiej. Oba leksemy są uznanymi ekwiwalentami ww. terminu i równoprawnie występują w licznych źródłach, m.in. *Wielkim słowniku wyrazów obcych* [2005, 1232], *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* [2003, t. IV, 16], *Słowniku języka polskiego* pod red. Jana Karłowicza, Adama A. Kryńskiego i Władysława Karłowicza [1919, t. VII, s. 15], *Słowniku wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych* [1967, 501]. W przekładzie

I. Lewandowskiej i W. Dąbrowskiego występuje translata *tallit*¹⁴, odnotowywany na polskich stronach internetowych, jednak niewystępujący w żadnym z ww. źródeł. K. Tur zastosował formę *talith*, zbliżoną fonetycznie do formy hebrajskiej¹⁵, jednak również nieodnotowaną w ww. słownikach. W powieści występuje słowo *kefu* – oznaczające arabskie nakrycie głowy w postaci kawałka płótna, przytrzymywanego przez specjalną opaskę. A. Drawicz jako jedyny zdecydował się na adaptację terminu. Przebindowie, J. Celer i J. Cichocki zastosowali leksem *kefija*, natomiast K. Tur – *kefia*. Oba terminy figurują w przytoczonych źródłach. I. Lewandowska i W. Dąbrowski zdecydowali się na transliterację translandu. Nie było to zabiegiem zbyt udanym, gdyż powstały w ten sposób translata może wprowadzać pewnego rodzaju chaos komunikacyjny, wynikający z faktu, że w języku polskim istnieje utrwalony ekwiwalent, który *de facto* był odnotowywany w słownikach, gdy tłumacze pracowali nad swym przekładem¹⁶.

Kolejnym ciekawym przykładem jest sposób tłumaczenia translandu *нодкованные калуги*. A. Drawicz, Przebindowie i J. Cichocki – zdecydowali się na peryfrazę, K. Tur – dokonał zapożyczenia i utworzył formę *kaligi*. J. Celer zastosowała realogizm w oryginalnej łacińskiej formie graficznej. I. Lewandowska i W. Dąbrowski, występujące w tekście prymarnym *калуги* – rodzaj sandałów noszonych przez rzymskich legionistów, wiązanych rzemieniem, z podeszwą wybitą ćwiekami, przetłumaczyli jako *podkute skórznie* – czyli długie buty z cholewami, podbijane podkówkami, służące do jazdy konnej, noszone w XVI i XVII wieku [encyklopedia PWN, online]. Należałoby się zastanowić, czy dane rozwiązanie translacyjne mieści się w ramach aproksymacji, czy już nie? Nie do końca trafny wydaje się również zaproponowany przez I. Lewandowską i W. Dąbrowskiego translata *słodki wiosenny chleb świętojański*. „Сладкие весенние баккуроты” oznaczają owoce drzewa figowego.

Jak możemy zauważyć na podstawie powyżej przytoczonych przykładów, rozdziały biblijne *Mistrza i Małgorzaty* nasycone są elementami kultury trzeciej. W znacznej mierze leksemy te, zwłaszcza mające źródła w kulturze łacińskiej, posiadają w języku polskim ekwiwalenty. Są to przede wszystkim nazwy zjawisk życia społecznego i politycznego. Dlatego też rozwiązania translacyjne stosowane przez powyżej przywołanych tłumaczy są często tożsame.

¹⁴ Analogiczną formę mają ekwiwalenty ww. terminu m.in. w języku angielskim, włoskim.

¹⁵ Formę taką przybiera ekwiwalent terminu w języku francuskim; transliteracja terminu z języka hebrajskiego przybiera formę *tallith*.

¹⁶ Wyżej wymieniony termin figuruje m.in. w: *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego [1961, t. III, 650] i *Słowniku wyrazów obcych* [1980, 350].

Jednocześnie można zauważyć także liczne rozbieżności w stosowanych rozwiązaniach translacyjnych. W najszerszym zakresie występują one w tłumaczeniu nazw realiów starożytnej Jerozolimy i antroponimów motywowanych imionami biblijnymi.

I. Lewandowska i W. Dąbrowski starają się oddać koloryt lokalny wątku biblijnego poprzez stosowanie latynizmów, m.in. *procurator*, *Capreje*, *caecubum*. Jednocześnie należy zauważyć, że w pierwszych polskich wydaniach *Mistrza i Małgorzaty* w ich tłumaczeniu umieszczone zostały sekwencje łacińskie, takie jak: *eques Romanus*, *Vale procurator!* w miejscach, gdzie nie widniały w tekście oryginalnym. Zdaniem niektórych badaczy, m.in. G. Przebindy, było to nadużyciem tym bardziej, że w pierwszych wersjach powieści M. Bułhakow rzeczywiście stosował łacińskie frazy, sentencje, jednak w wersji ostatniej wszystkie usunął [Przebinda 2017, 66]. Ponadto przekład ten nie jest wolny od pewnych niedociągnięć merytorycznych w zakresie terminologii odnoszącej się do zjawisk kultury trzeciej.

D. Urbanek zauważa, że A. Drawicz w swoim tłumaczeniu podążał za współczesnymi mu tendencjami w przekładzie *Biblii* i stosował wersje zhebraizowane realiów. Rozwiązanie to nie spotkało się z przychylnością krytyki, powstałym w ten sposób formom zarzucano nienaturalność, jak np. w leksemie *kerijothczyk* [Urbanek 2002, 66–67]. Na podstawie przeanalizowanego materiału można również zauważyć, że zaakcentowanie inności kulturowej nie jest nadrzędnym celem A. Drawicza. Tłumacz ów często stosuje analogi funkcjonalne, pozbawiając tym samym tekst sekundarny nośników obcości kulturowej.

W przekładzie Przebindów zauważalna jest niezwykła dbałość o zachowanie wierności względem oryginału, poprawności merytorycznej z jednoczesnym dążeniem do zachowania kolorytu trzeciej kultury w takim stopniu, w jakim uczynił to M. Bułhakow. Każdy zastosowany przez Przebindów translat został dokładnie przemyślany. W sytuacji, gdy istniały utrwalone ekwiwalenty, autorzy je stosowali, w przypadku ich braku starali się wybrać rozwiązania, dzięki którym zachowana została specyfika trzeciego kręgu kulturowego. Ponadto zastosowane przez Przebindów rozwiązania translatorskie uwidaczniają ich wyśmienitą znajomość realiów biblijnych.

Rzetelność w podejściu do tłumaczenia nazw realiów widoczna jest również w pracy K. Tura i J. Cichockiego. Jednak, w przeciwieństwie do Przebindów, tłumacze ci nie położyli tak dużego nacisku na zachowanie możliwie jak najbliższej liczby nazw elementów kultury trzeciej występujących w ich przekładach względem liczby analogicznych jednostek odnotowanych w oryginale. Tłumacze ci, a zwłaszcza J. Cichocki, częściej niż poprzednik stosowali tłumaczenia opisowe,

opuszczenia, przez co tekst sekundarny, mimo iż prawdopodobnie jest łatwiejszy w odbiorze, częściowo stracił na walorach poznawczych.

W przekładzie J. Celer można odnaleźć wiele analogii do pierwszego tłumaczenia *Mistrza i Małgorzaty* na język polski. Podobnie jak I. Lewandowska i W. Dąbrowski, autorka często używa realizmów w łacińskiej formie graficznej, np. *Caesarea Stratonica*¹⁷, *caligae*, *caecubum*. Zauważalnych jest wiele tożsamych rozwiązań translatorskich. Do najbardziej wyrazistych należą m.in. następujące:

- O: В белом плаще с кровавым подбоем, (...) (s. 23)
 T1: W białym płaszczu z podbiciem koloru krwawnika (...) (s. 25)
 T6: W białym płaszczu z podbiciem barwy krwawnika (...) (s. 23)
- O: Виффагия
 T1: Bettagium
 T6: Bettagium

Należy zauważyć, że w przekładzie J. Celer występują określenia elementów kultury trzeciej oddające jej koloryt, co jest widoczne w prezentowanych tabelach. Niemniej jednak, biorąc pod uwagę ich liczbę na przestrzeni całego tekstu, można stwierdzić, że autorka, tłumacząc tego typu jednostki, często stosuje opuszczenia i translaty w formie adaptowanej. Być może taka strategia – ukierunkowana na ułatwienie odbioru dzieła – podyktowana była faktem, że pozycja adresowana jest do uczniów szkół ponadpodstawowych. W związku z czym dbałość o walory poznawcze nie stała się celem nadrzędnym autorki przekładu i ustąpiła miejsca przystępności w odbiorze powieści.

Bibliografia

- Bulgakov Mihail. 2011. *Master i Margarita*. Moskva: Izdatel'stvo Astrel' [Булгаков Михаил. 2011. *Мастер и Маргарита*. Москва: Издательство Астрель].
- Bułhakow Michał. 2016. *Mistrz i Małgorzata*. Przeł. Tur K. Białystok: Fundacja Sąsiedzi.
- Bułhakow Michał. 2006. *Mistrz i Małgorzata*. Przeł. Lewandowska I., Dąbrowski W. Warszawa: Warszawskie Wydawnictwo Literackie MUZA SA.
- Bułhakow Michał. 2012. *Mistrz i Małgorzata*. Przeł. Drawicz A. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS Sp. z o.o.
- Bułhakow Michał. 2016. *Mistrz i Małgorzata*. Przeł. Przebina L.A., Przebinda G., Przebinda I. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Bułhakow Michał. 2017. *Mistrz i Małgorzata*. Przeł. Cichocki J. Warszawa: Bellona.
- Encyklopedia PWN*. (online) <https://encyklopedia.pwn.pl/>.

¹⁷ Analogiczna forma widniała w pierwszych wydaniach *Mistrza i Małgorzaty* w przekładzie I. Lewandowskiej i W. Dąbrowskiego, jednak w późniejszych została zmieniona na *Cezarea Stratonica*.

- Flaubert Gustaw. *Herodiada*. (online) [http://biblioteka.kijowski.pl/flaubert% 20gustave/herodiada.pdf](http://biblioteka.kijowski.pl/flaubert%20gustave/herodiada.pdf) (dostęp 15.09.2018).
- Flawij Iosif. *Iudejskaâ vojna*. (online) https://azbyka.ru/otechnik/Istorija_Tserkvi/iudejskaya_voina/1?=%D0%B4%D0%BE%D0%BC+%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%BA%D0%B0%D0%B2%D0%B5%D0%B5%D0%B2 (dostęp 15.09.2018).
- Flawij Iosif. *Iudejskaâ vojna*. (online) <https://docplayer.ru/30151932-Iosif-flavij-iudejskaya-vojna.html> (dostęp 15.09.2018).
- Flawiusz Józef. 1906. *Dzieje wojny żydowskiej przeciwko Rzymianom. Z oryginału greckiego wydania*. Kraków: Drukarnia Narodowa.
- Flawiusz Józef. 2010. *Wojna żydowska*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Lewicki Roman. 2002. *Obcość w przekładzie a obcość w kulturze*. W: *Przekład. Język. Kultura*. Red. Lewicki R. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 43–51.
- Lewicki Roman. 2017. *Zagadnienia lingwistyki przekładu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Ndiaye Iwona Anna. 2012. *Przekład związków frazeologicznych z nominacjami diabła w polskich tłumaczeniach powieści Michaiła Bułhakowa „Mistrz i Małgorzata”*. „Acta Neophilologica” XIV/2. (online) <http://docplayer.pl/29454015-Iwona-anna-ndiaye-przeklad-zwiazkow-frazeologicznych-z-nominacjami-diabla-w-polskich-tlumaczeniach-powieści-michaiła-bułhakowa-mistrz-i-małgorzata.html> (dostęp 16.07.2018).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* w przekł. z jęz. grec. w oprac. Kazimierza Romaniuka. 2007. Sandomierz: Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu.
- Przebinda Grzegorz. 2016. *Bułhakow udomowiony*. W: Bułhakow Michaił. 2016. *Mistrz i Małgorzata*. Kraków: ZNAK: 527-536.
- Przebinda Grzegorz. 2017. „Sto dwadzieścia jedna Małgorzata”. *O tekście pierwszego polskiego przekładu Mistrza i Małgorzaty*. (online) http://www.academia.edu/32676869/grzegorz_przebinda_sto_dwadzie%c5%9acia_jedna_ma%c5%81gorzata_o_tek%c5%9acie_pierwszego_polskiego_przek%c5%81adu_mistrza_i_ma%c5%81gorzaty (dostęp 18.07.2018).
- Słownik języka polskiego*. T. I–VIII. 1900–1927. Red. Karłowicz J., Kryński A.A., Niedźwiedzki W. Warszawa: drukarnia „Współczesna”.
- Słownik języka polskiego*. T. I–XI. 1958–1969. Red. Doroszewski W. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Słownik języka polskiego*. T. I–III. 1999. Red. Szymczak M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Słownik wyrazów obcych*. 1980. Red. Tokarski J. Warszawa: PWN.
- Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*. 1967/1994. Red. Kopaliński W. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Smaszcz Waldemar. (online) <http://www.fundacja-sasiedzi.org.pl/wydawnictwa/193-michal-bulgakow-mistrz-i-malgorzata-nowe-tlumaczenie.html> (dostęp 20.07.2018).
- Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. I–IV. 2003. Red. Dubisz S. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Urbanek Dorota. 2002. *Elementy trzeciej kultury w procesie przekładu*. W: *Przekład. Język. Kultura*. Red. Lewicki R. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej: 61–69.
- Wielki słownik wyrazów obcych*. 2005. Red. Bańko M. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Summary

Translating the Components of Third Culture on the Basis of Polish Versions of Mikhail Bulgakov's *Master and Margarita*.

Nowadays the publishing market offers five Polish translations of Mikhail Bulgakov's novel *Master and Margarita*, which appeared in the space of almost fifty years. The objective of the ar-

ticle is to concentrate on the way the components of third culture are rendered in the translations mentioned above. The author tries to draw the readers' attention to the analogies and discrepancies within the translators' choices. The analysis covers the names of natural phenomena, names of traditional culture phenomena, both material and spiritual, as well as the names of social and political life phenomena.

Key words: Master and Margarita, translation series, third culture components, traditional culture, political life phenomena

Kontakt z Autorką:
sadowska_monika@interia.pl